

Iwona Kosek 
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn
i.kosek@uwm.edu.pl

ODPROPRIALNY CZY ODAPELATYWNY? – PROBLEMY OPISU MOTYWACJI ZWIĄZKÓW FRAZEOLÓGICZNYCH Z NAZWĄ WŁASNĄ

Słowa kluczowe: związek frazeologiczny, motywacja, nazwa własna, apelatywizacja
Keywords: phraseological unit, motivation, proper name, apelativisation

1. Wprowadzenie

Przedmiot artykułu stanowi motywacja niektórych jednostek frazeologicznych z komponentem tożsamym z nazwą własną (imieniem), takich jak: *w koło macieju*, *dookoła wojtek*, *cienki boleć*, *bosy antek*¹. Celem rozważań jest opis problemów motywacyjnych wskazanych jednostek i sposobu funkcjonowania w nich komponentów, które można podejrzewać o proprialne pochodzenie. Podjęta tematyka dotyczy dwu działów językoznawstwa – onomastyki i frazeologii, ujawniających w badaniach diachronicznych silne związki z elementami kulturowymi. Frazeologia stanowi wręcz narzucający się przykład wrażliwości języka na uwarunkowania pozasystemowe, w licznych pracach ujmowana jest jako świadectwo historii, kultury określonej społeczności i różnych jej grup (zob. np. Lewicki 1985; Pajdzińska 1988). Tę samą właściwość akcentuje się w odniesieniu do nazw własnych (zob. np.

¹ Ortografia jednostek frazeologicznych stanowi osobny problem, w artykule niepodejmowany (szerzej o niejednorodnym zapisie odonomastycznych komponentów we frazeologii zob. Kosek 2023 i podawaną tam literaturę). Poza cytataми zapisywano omawiane komponenty małą literą, dla podkreślenia, że stanowią składnik odrębnej, frazeologicznej jednostki.

Nowakowska 2010: 97; Szulowska 2021). Analizując motywację takich jednostek jak *dookoła wojtek*, stykamy się z owym wyrazistym aspektem kulturowym, ale także z „nakładaniem się” problemów charakterystycznych dla obu dziedzin: z frazeologizacją konstrukcji składniowych i apelatywizacją nazw własnych. Połączenie tych zjawisk stanowi główną przyczynę trudności w uporządkowanym opisie pochodzenia związków frazeologicznych zawierających w swoim składzie komponent (od)onomastyczny.

Pojęcie motywacji rozumiane jest w artykule tak jak w pracach Andrzeja Marii Lewickiego (1982, 1985), a więc z wyróżnieniem trzech jej poziomów: kategorialno-gramatycznego, leksykalnego i globalnego. Przedmiot opisu stanowi problem związku komponentu frazeologicznego z homonimiczną nazwą własną. Można go usytuować w pewnym uproszeniu jako problem z poziomu motywacji leksykalnej. Z tymi wątpliwościami łączy się kwestia motywacji globalnej, a więc sytuacji leżącej u podstaw frazeologizmu i jej czytelności. Związek frazeologiczny to, zgodnie z tradycją, wielowyrazowa całość nieregularna semantycznie, natomiast jako cecha definicyjna nazwy własnej traktowana jest jej funkcja identyfikująca (brak znaczenia leksykalnego) i jednostkowa denotacja².

We wprowadzeniu podkreślić należy jeszcze jedną kwestię: rozważania nie mają charakteru materiałowego – dotyczą kilku jednostek ilustrujących ogólniejszy problem w opisie motywacji. Podane wyżej przykłady frazeologizmów, jak już wspomniano, nasuwają przede wszystkim zasygnalizowane w pierwszej części tytułu wątpliwości co do bezpośredniego pochodzenia komponentu nominalnego. W ujęciu bardziej ogólnym, szerszym tematyka artykułu sytuuje się w kontekście opisu relacji frazeologizm – nazwa własna.

Całość podzielono na dwie części: w pierwszej przyglądano się jednostkom *dookoła wojtek*, *w koło macieju*, w drugiej – wyrażeniom z komponentami *antek*, *bolek*.

2. *Dookoła (dokoła) wojtek, w koło (w kółko) macieju*

Wyjściowym, choć bardzo zawodnym wskaźnikiem motywacji, czy też raczej tego, jak leksykografowie i „zwykli” użytkownicy języka interpretują omawiane komponenty, może być ortografia. Pod względem zapisu omawiane w poszczególnych punktach związki wyraźnie się różnią. W leksykografii przeważa pisownia komponentów *macieju*, *wojtek* wielką literą (zob. np. SJPD, SJPSz, SF, PSFJP³, WSJP PAN,

2 Definiowanie obu terminów, któremu poświęcono ogromną literaturę i które w poszczególnych opracowaniach może bardzo się różnić, nie stanowi z oczywistych powodów przedmiotu zainteresowania. Przyjęte rozumienie jest wystarczające dla potrzeb analizy i nie prowadzi do nieporozumień.

3 Choć w przykładach użyć *dookoła Wojtek* w PSFJP pojawił się też zapis małą literą.

ISJP), co sugerowałoby łączenie tych segmentów z odpowiednimi nazwami własnymi. W niektórych opracowaniach naukowych *dookoła wojtek* znajduje się w grupie przykładów dokumentujących antroponim w składzie frazeologizmu (Jaracz 2003: 117; Szerszunowicz 2009: 193). Istnieje jednak inne wyjaśnienie bezpośredniego pochodzenia tych komponentów, mianowicie gwarowo-apelatywne. Przenoszenie w różnych dialektach imion na zwierzęta (i nie tylko) jest znanym faktem, odnotowuje to choćby Aleksander Brückner w swoim słowniku (SEBr, hasło *Maciek*), a także SJPD. *Wojtek* jako gwarową nazwę bociana uwzględnia np. SKarł, wcześniej Zygmunt Gloger (1893: 892), z następującym opisem: „na krążącego w górze bociana, dzieci wołają: wojtek w koło, wojtek w koło!”. *Wojtek, maciej* jako nazwy bociana odnotowuje też Renata Kucharzyk w swojej pracy *Słownictwo odantroponimiczne w gwarach polskich* (2010: 81, 83): „maciej (< Maciej) bocian biały: *Ujrzawszy bociana szybującego w powietrzu, dzieci wołają dokoła Macieju, dokoła*”. Na motywację dialektalną opisywanych frazeologizmów wprost wskazuje Julian Krzyżanowski, który w *Nowej księdze przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich* (NKPP III, hasło: *Wojciech*, 2) daje objaśnienie: „Zwrot wywodzi się z okrzyku dzieci wiejskich o bocianie (zwanym pospolicie Wojtkiem) krążącym nad swoim gniazdem” (NKPP III: 742)⁴. W podobny sposób objaśnili motywację omawianych komponentów frazeologizmów Katarzyna Kłosińska w Poradni Językowej PWN (PJ 1) i Maciej Malinowski w popularyzatorskim blogu *Obcy język polski*:

Okazuje się, że omawiane powiedzenie *dookoła (dokoła) Wojtek* wzięło się z okrzyków radości dzieci mieszkających na wsi, cieszących się z tego, że pod koniec kwietnia przylatują do nas bociany, wiją sobie gniazda, a później krążą nad nimi przez długi czas. A że ciepło robi się na dobre pod koniec kwietnia, czyli mniej więcej w imieniny Wojciecha 23 kwietnia, na ‘bociana’ zaczęto mówić w gwarze wojtek (Malinowski 2019).

Autor bloga przywołuje fragment noweli Marii Konopnickiej *Głupi Franek* z 1898 r., w którym wspomina się o bocianie wojtku:

Bociek!..., Wojtek!..., Bocian!... – zaczęły wołać na różne głosy chłopaki, podrzucając czapki i klaszcząc w ręce. Bocian, jakby na odpowiedź powitaniu temu, zaklekotał wesoło, roznośnie, coraz węższe nad gniazdem zataczając koła.

Kwestia odrębna to powody przenoszenia nazw ludzi na zwierzęta. Badacze widzą tu różne przyczyny: i personifikację zwierząt, i tabu (zwłaszcza w przypadku dzikich zwierząt), i związki onomatopieczne (zob. np. Krawczyk-Tyrpa 2001; Kucharzyk 2007, 2010). W przypadku bocianów Kucharzyk łączy nadawanie im ludzkich

4 Podobnie interpretowane jest w *koło Macieju* (hasło: *Maciej*, 39), co można wnioskować z odsyłacza do hasła *Wojciech*.

imion głównie z personifikacją⁵ oraz z ludowym przekonaniem, że bocian jest człowiekiem zaklętym za karę w ptaka⁶. Nie da się wykluczyć związku nazwy z czasem pojawiania się bocianów w Polsce (Kucharzyk wspomina o tym przy imieniu *jerzyk* dla bociana, Malinowski – mówiąc o *wojtku*, 23 kwietnia to imieniny Wojciecha, Jerzego) czy też z tym, że, jak zauważa Mirosław Bańko (PJ 2), „Wojtek to niejako zastępcza nazwa dziecka, a bocian, jak wierzone od dawna, przynosi dzieci”. Nazwa może wreszcie wynikać ze skojarzeń wyglądu – Kucharzyk (powołując się na *Słownik etymologiczny* Franciszka Sławskiego) właśnie z tym łączy *ksiądz wojciech*, *ksiądz wojtek* jako określenia bociana: „czarno-białe upierzenie bociana i dostojny, pełen godności sposób chodzenia kojarzy się z wyglądem duchownego” (Kucharzyk 2010: 87)⁷.

Wprawdzie w kwestii przyczyn(y) nadawania bocianom określonych imion poruszamy się w sferze przypuszczeń, domniemań, jednak sama hipoteza o dialektalnej motywacji komponentów *wojtek*, *maciek* wskazywana jest wielokrotnie i dosyć dobrze uzasadniona. Przy jej przyjęciu mielibyśmy do czynienia nie z onomastyczną, ale apelatywną motywacją komponentów. Związek z nazwą własną byłby pośredni. Ten typ motywacji obrazuje istotność aspektu dialektalnego i (sięgając głębiej) socjo-, etnolingwistycznego dla powstania frazeologizmu i nie jest sytuacją wyjątkową. Wystarczy przypomnieć *przyszła kryśka na matyska* czy *wyrwać się jak filip z konopi*. Z punktu widzenia motywacji całości w takim typie przykładów komponent onomastyczny nie odgrywa roli pierwszoplanowej, tzn. jest jednym z elementów współtworzących motywację. Obecne znaczenie całości (‘powtarzać wciąż to samo, wracać wciąż do tego samego’) wynika zapewne z obserwacji zachowania ptaków (bocian krążący nad domen, nad gniazdem po przylocie, być może w czasie toków) i powtarzalności tych zachowań czy ich monotonii. Mielibyśmy tu zatem do czynienia, jeśli kierować się typami motywacji globalnej wyróżnionej przez Lewickiego (1985), z motywacją przenośną, a więc wyniesieniem do roli semu definicyjnego jakiegoś elementu (drugoplanowego) z wyjściowej konstrukcji, czy raczej sytuacji. Elementem wspólnym byłoby powtarzanie, ponawianie, wielokrotne wykonywanie czegoś (tego samego).

5 O odbieraniu bociana w kulturze wsi zob. np. Rak 2007: 142–143, Kucharzyk 2010 i podawaną tam literaturę.

6 Kucharzyk przytacza legendę, według której Wojtek dostał od Pana Jezusa worek z robactwem. Miał go zanieść do morza i nie zaglądając, wrzucić do wody. Ciekawy Wojtek otworzył worek, robaki rozeszły się po świecie, a Pan Jezus ukarał Wojtkę, czyniąc go bocianem, który do sądnego dnia będzie chodził po świecie i zbierał robactwo (zob. Kucharzyk 2010: 83). W podaniach litewskich występuje w tej legendzie imię Stonelis (Jucewicz 1846: 74).

7 Nazywanie bociana *księdzem wojciechem* mamy też potwierdzone we *Flisie* Sebastiana Klonowica.

3. *Bosy antek, cienki boleć*

Podczas analizy tych jednostek w sposób oczywisty nasuwa się pytanie, czy mamy do czynienia także z komponentem odapelatywnym jako bardziej prawdopodobną sytuacją czy jednak z motywacją bezpośrednio przez *nomen proprium*. Wyrażenia *cienki boleć*, *bosy antek* są nazwami osób, i właśnie osobowe odniesienie utrudnia odpowiedź na postawione pytanie.

Frazeologizm *bosy antek* nie jest uwzględniany we współczesnych słownikach ogólnych i frazeologicznych. Można stąd wysnuć wniosek, że nie jest on obecnie używany w języku ogólnym lub jest używany na tyle rzadko, że leksykografowie nie uznali go za wart odnotowania⁸. Informacje o nim są skąpe. Można go odnaleźć na stronie *Glosbe*, z następującą informacją: *bosy Antek* ‘ironiczne określenie człowieka, który emigrował ze wschodu Polski na zachód kraju; funkcjonowało po odzyskaniu przez Polskę niepodległości’. Podano też dwa przykłady zastosowania wyrażenia:

Jakiś bosy Antek panoszy się po zakładzie i myśli, że może tu rządzić.
To nie był ktoś od nas, ale bosy Antek, więc znowu kombinuje.

Interesujący nas frazeologizm odnotowują też niektóre opracowania gwar, np. *Gwara miejska bydgoszczan* (Dyszak 2015: 94), z następującym znaczeniem: ‘osoba pochodząca z centralnych lub wschodnich dzielnic Polski’. To samo znaczenie ma jednostka *antek zawiślański* (ibid.: 92) zapisana w omawianym opracowaniu. *Bosy antek* (jako *bosy antk*), ‘Polak z centralnej Polski’, uwzględnia też Kucharzyk (2010: 44), powołując się na *Słownik gwar kaszubskich*. W artykułach internetowych wyrażenie jest łączone z zaborami i lokalnymi animozjami, np. między Brodnicą a Rypinem (zob. Piotrowski 2018)⁹, a jego znaczenie ujmowane jako ‘Polak z zaboru rosyjskiego’. Tak też objaśnia frazeologizm w swoim reportażu Alexandra Staniewska (2016: 193):

[Bose Antki] to termin, jakim określano mieszkańców zaboru rosyjskiego. Jeździli oni do Torunia, znajdującego się w pobliskim zaborze pruskim, kupować buty. Przepisy celne nie pozwalały jednak na zakup więcej niż jednej pary. Ludzie przechodzili więc granicę boso, by drugie z zakupionych butów móc przemycić na nogach.

Inne potwierdzenie takiego rozumienia znajdujemy na stronie onet.pl: „Na Pomorzu czy w Wielkopolsce funkcjonuje przezwisko »bose Antki«, które dość

8 W wyszukiwarce MoncoPl mamy 48 przykładów, w NKJP – 11 (w całym korpusie), z czego część to użycia metaforyczne.

9 Inny przykład lokalnych podziałów można wyczytać z przykładów NKJP: *Wspominał o historycznych uwarunkowaniach, które do dziś rzutują na mentalność ludzi. W tym kontekście nawiązał do podziałów grabowian na mieszkańców z tej i z tamtej strony Prosnę, czyli na „bażantów” i „bosych Antków”* (NKJP).

powszechnie stosowano i stosuje się do dzisiaj w odniesieniu do mieszkańców znacznie biedniejszej Kongresówki”. Niekiedy mamy aktualizowane nieco inne znaczenie, bez wskazywania na pochodzenie, np. „Sporą część stanowili też tzw. bosi Antkowie. Byli to robotnicy dniówkowi, w Gdyni pracujący przede wszystkim przy budowie portu. Często nie mając dokąd wracać, na stałe osiedlali się nad Bałtykiem” (Celej 2021).

Na podstawie tych wszystkich przykładów można powiedzieć, że *bosy antek* to deprecjonujące (negatywnie nacechowane) określenie osoby z Polski Centralnej i Wschodniej, zza Wisły, z ziem zaboru rosyjskiego. Umieszczenie w definicji odniesienia historycznego (zaboru rosyjskiego) jest o tyle słuszne, że wskazuje kontekst powstania całości. To określenie nadane przez innych, tych „z drugiej strony Wisły”. Pozostaje do rozstrzygnięcia problem z punktu widzenia motywacji najistotniejszy: czy komponent *antek* traktować jako motywowany apelatywem? Sugerowałaby to analiza niektórych źródeł. W cytowanym opracowaniu Andrzeja Dyszaka (2015: 91) mamy leksem *antek* w dwu znaczeniach: 1. osoba pochodząca z innej dzielnicy Polski niż Pomorze; 2. osoba pochodząca z centralnych lub wschodnich dzielnic Polski. To drugie znaczenie daje się utożsamiać ze znaczeniem wyrażenia *bosy antek*. Leksem *antki* (w l.m.) odnotowano też w pracy Kociewie. Kraina nad Wisłą pod redakcją Marii Pająkowskiej-Kensik i Kazimierza Tobolskiego (2017), podając znaczenie ‘robotnicy (często sezonowi) i osiedleńcy z Polski połud. i wsch.’¹⁰. Tę samą informację (co nie dziwi) mamy w internetowym *Słowniku gwary borowiackiej*: „*Antki* – przyszybsze, osadnicy z południowej i wschodniej Polski”, pod hasłem ‘Inne warianty’ podano: *bose Antki*. O *Antkach* przeciwstawianych *Krzyżakom* mowa w przywoływanym artykule prasowym Tomasza Piotrowskiego (2018). U Kucharzyk (2010: 43–44) *antek* to mieszkaniac okolic Brodnicy i Lubawy, *jantek* – mieszkaniac Łowicza. Bardzo trudno ustalić, czy *bosy antek* jest jednostką wcześniejszą czy pojawił się równolegle z leksemem *antek*. Przyjęcie motywacji odapelatywnej, która z kolei może być efektem metonimii, wynikać z częstotści imienia, nie jest jednak nieuzasadnione. Frazeologizm *bosy antek* „dziedziczy” wszystkie konotacje związane z *antkiem* z Kongresówki czy z Polski południowo-wschodniej, będąc jednym z frazeologicznych potwierdzeń opozycji swój – obcy, wyrazistej dziś chyba zwłaszcza regionalnie. Przy takim rozstrzygnięciu pochodzenie komponentu *antek* byłoby takie jak *wojtek* czy *maciek*, a więc odproprialne, a motywacja całości byłaby połączeniem apelatywu *antek* i przymiotnika *bosy* (nawiązującego albo do anegdotycznego kupowania butów, albo raczej chodzenia boso, wkładania butów tylko na specjalne okazje).

Podobny problem stwarza wyrażenie *antek warszawski* ‘łobuz, łobuziak’. W słownikach notowany jest apelatyw *antek* ‘łobuziak, andrus’ (SJPD). W takim znaczeniu wyrażenie uwzględnione jest w *Słowniku gwary warszawskiej XIX wieku* Bronisława

10 Zestawienia jednostek *antek/antki* w obu opracowaniach dokonała Natalia Kalkowska (2019). Znaczenie leksemu *antki* w pracy Kociewie. Kraina nad Wisłą podają za tym artykułem (ibid.: 34).

Wieczorkiewicza (1966) i *Słowniku gwar polskich* pod redakcją Mieczysława Karasia (SGP). Dodajmy dla pełności obrazu, że *Antek* bywa odnotowywany jako nazwa budząca skojarzenia z wsią, choć współcześnie ta konotacja nie wydaje się żywa¹¹.

Jak wygląda motywacja komponentu w wyrażeniu *cienki boleć*? Niektóre słowniki ogólne polszczyzny odnotowują to wyrażenie, np. WSJP PAN i Piotr Fliciński (2012), ze zbliżonymi definicjami ('osoba niezbyt dobrze sobie radząca w jakiejś dziedzinie'). WSJP PAN w zakładce „pochodzenie” podaje następującą informację: „Spopularyzowane dzięki piosence, wykonywanej przez Stefana Friedmanna na początku lat 90. XX wieku”. *Boleć* jako apelatyw nie jest odnotowywany w słownikach, w przeciwieństwie do np. *janusz*, por. WSJP PAN – 'pot. pogard. mężczyzna, którego wygląd, zachowanie i działania wzbudzają niechęć mówiącego, bo uważa je za przejaw prymitywizmu, zacofania i niezdolności do wykonywania określonych czynności'. Można go natomiast odnaleźć na stronie *sjp.pl*: *boleć* – „potocznie: słabeusz (najczęściej w zwrocie: *cienki boleć*)”¹², a także w tekstach internetowych, np. *Chyba wszystkie Bolki i Czeški powysiały...; zaraz jakieś bolki zaczną biadolić...*, choć trudno ustalić frekwencję takich użyc. Czy to wystarczy, by uznać komponent *boleć* w wyrażeniu *cienki boleć* za motywowany nazwą pospolitą (z zachowaną motywacją leksykalną drugiego komponentu, *cienki* 'mało inteligentny, słaby')?

Problemy, jakie nasuwa analiza motywacji omawianych przykładów, łączą się ze zjawiskiem apelatywizacji (eponimizacji, w innej terminologii) nazw własnych. Wątpliwości dotyczyć mogą i bezpośredniej motywacji, i samego istnienia apelatywu w polszczyźnie, a więc w istocie granicy między konotacjami nazwy własnej a nową, nieproprialną, jednostką leksykalną. W jednym przypadku kwestią rozstrzygającą będzie przyjęcie sytuacji wyjściowej (*dookoła wojtek*), w innym – odpowiedź na pytanie, czy frazeologizm legł u podstaw apelatywu czy też odwrotnie (*bosy antek*) lub czy w ogóle mamy do czynienia z rzeczownikiem pospolitym (*cienki boleć*). Rozwiązanie tych problemów nie jest łatwe, niekiedy mówić trzeba o pewnym stopniu prawdopodobieństwa, a czasem badacz skazany jest na domysły. W wypadku wyrażen *dookoła wojtek*, *w koło macieju* całościowa motywacja przemawia za odapelatywnością komponentów nominalnych, ale już *bosy antek* nie nasuwa jednoznacznego rozwiązania. Trudność stanowi tu przede wszystkim ustalenie „pierwszeństwa”. Z jednej strony, frazeologia i wszelkie metaforyczne lub metonimiczne użycia propriów wspierają proces apelatywizacji, z drugiej – pojawienie się frazeologizmu może być motywowane użyciem apelatywnym (jak ma to miejsce w przypadku *dookoła wojtek* czy *wyrwać się jak filip z konopi*). Równoległość

11 Tak opisuje nazwę Elżbieta Bogdanowicz (2017: 85): „Antek 'osoba w jakiś sposób związana ze wsią, pracująca na rzecz wsi, pochodząca ze wsi' ← (Antek, tytułowy bohater noweli B. Prusa, biedny wiejski chłopiec)”.

12 Komentarze pod hasłem (pytania o znaczenie i o to, „gdzie się podzieli” Lolek i Tola) pokazują jednak, że *boleć* budzi głównie skojarzenia z animowanym serialem dla dzieci. Takie konotacje odnotowuje też w swojej pracy Bogdanowicz (2017).

funkcjonowania apelatywu i frazeologizmu zaciemnia sytuację. Problem inny, odrębny, to ustalenie, czy odproprialna nazwa pospolita w ogóle istnieje w języku. Jak wiadomo, onimy stanowią istotną podstawę we wzbogacaniu słownictwa, zwłaszcza biblizmy i mitologizmy, wystarczy przytoczyć przykłady w rodzaju *megiera*, *krezus*, *narcyz*, *nestor*, *judasz*, ale nawet w przypadku takiej proveniencji trudno niekiedy o jednoznaczne rozstrzygnięcia i mówi się o wielomotywacyjności, dwojakiej więzi motywacyjnej (zob. Rudnicka 2021, zwłaszcza s. 246). Mechanizm eponimizacji jest znany: jeden z elementów warstwy konotacyjnej¹³ *nomen proprium* staje się podstawą znaczenia leksykalnego nowej jednostki. Granica jest jednak niezwykle trudna do uchwycenia (żeby nie powiedzieć umowna), co pokazuje choćby zestawienie niektórych przykładów ze słownika Mariusza Rutkowskiego z WSJP PAN. W *Słowniku metafor i konotacji nazw własnych* (Rutkowski 2012) mamy zarówno przykłady *Józek*, *Hitler*, *Helmut*, jak i *Adonis*, *Apollo*, *Judasz*. Trzy ostatnie (w znaczeniu podawanym w przywoływanym słowniku) opisywane są w WSJP PAN jako nazwy pospolite (i konsekwentnie zapisywane małymi literami). Jak zatem rozwiązywać te problemy w odniesieniu do motywacji frazeologizmów? Wbrew pozorom, nie zawsze koniecznością jest przyjmowanie wielomotywacyjności. Odapelatywność komponentów *wojtek*, *maciek* jest dobrze umotywowana. W przypadku wyrażen z osobową denotacją, jak *cieńki boleć*, takie rozwiązanie jest przynajmniej równoprawne wobec wskazanych wyżej problemów (konotacje nazwy własnej vs. appellativum). Jedna kwestia nie budzi natomiast wątpliwości. Omawiane w artykule przykłady trzeba w uporządkowanym opisie motywacji frazeologizmów oddzielać od takich, jak *sza-ta (koszuła)* *Dejaniry*, *pięta Achillesa* czy z nowszych *gest Kozakiewicza*, w których niewątpliwie mamy do czynienia z nazwą własną jako komponentem jednostki. Różnica między bezpośrednim i pośrednim związkiem z *nomen proprium* jest w takim opisie istotna.

Literatura

- BOGDANOWICZ E., 2017, *Konotacje nazw własnych (na materiale publicystyki prasowej)*, Białystok.
- CELEJ P., 2021, *Historyczne zdjęcia gdyńskiego portu. Jak wyglądały urządzenia najnowocześniejszego, przedwojennego trójmiejskiego nabrzeża?*, „Gdynia. Nasze Miasto” 15 grudnia 2021, [on-line:] <https://gdynia.naszemiasto.pl/historyczne-zdjecia-gdynskiego-portu-jak-wygladaly/ar/c3-8593833?kategoria=1> (dostęp: 24 II 2023).
- DYSZAK A.S., 2015, *Gwara miejska bydgoszczan*, Bydgoszcz.
- FLICIŃSKI P., 2012, *Wielki słownik frazeologiczny*, Poznań.

13 Nie analizuję w tym miejscu typów konotacji i różnic między wydzielaną niekiedy w literaturze (za Lidią Jordanską i Igorem Mielczukiem (1988)) konotacją leksykalną i encyklopedyczną.

- GLOGER Z., 1893, *Słownik gwary ludowej w okr. tykocińskim*, „Prace Filologiczne” IV, z. 3, s. 795–904.
- GLOSBE: bosi Antek, [on-line:] <https://pl.glosbe.com/pl/pl/bosy%20Antek> (dostęp: 5 I 2023).
- ISJP: M. Bańko (red.), *Inny słownik języka polskiego PWN*, t. I–II, Warszawa 2000.
- JARACZ M., 2003, *Stereotyp onimiczny w przysłowiaach polskich*, „Studia Językoznawcze” II, s. 113–123.
- JORDANSKAJA L., MIELCZUK I., 1988, *Konotacja w semantyce lingwistycznej i leksykografii*, przeł. W. Fał, [w:] J. Bartmiński (red.), *Konotacja*, Lublin, s. 9–34.
- JUCEWICZ L.A., 1846, *Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów skreślona przez Ludwika z Pokiewia*, Wilno.
- KALKOWSKA N., 2019, *Kociewska gwara ludowa a gwara miejska Bydgoszczy*, [w:] A.S. Dy-szak (red.), *45 lat bydgoskiego językoznawstwa polonistycznego*, „Linguistica Bidgostiana”, vol. IV, Warszawa, s. 29–50.
- Kosek I., 2023, *Zapis komponentów odpropialnych we frazeologizmach języka polskiego*, „Prace Językoznawcze” XXV, nr 2, s. 115–128, <https://doi.org/10.31648/pj.8917>.
- KRAWCZYK-TYRPA A., 2001, *Tabu w dialektach polskich*, Bydgoszcz.
- KUCHARZYK R., 2007, *Imiona a gwarowe nazwy ptaków*, „Onomastica” LII, s. 253–266.
- KUCHARZYK R., 2010, *Słownictwo odantroponimiczne w gwarach polskich*, Kraków.
- LEWICKI A.M., 1982, *O motywacji frazeologizmów*, [w:] S. Basaj, D. Rytel (red.), *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, t. 1, Wrocław, s. 33–47, przedruk [w:] A.M. Lewicki, *Studia z teorii frazeologii*, Łask 2003, s. 259–274.
- LEWICKI A.M., 1985, *Motywacja globalna frazeologizmów. Znaczenie przenośne, symboliczne i stereotypowe*, [w:] S. Basaj, D. Rytel (red.), *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, t. 3, Wrocław, s. 7–23, przedruk [w:] A.M. Lewicki, *Studia z teorii frazeologii*, Łask 2003, s. 275–289.
- MALINOWSKI M., 2019, *Dookoła Wojtek i w koło Macieju, Obcy język polski*, 29 stycznia 2019, [on-line:] <https://obcyjezykpolski.pl/dookola-wojtek-i-w-kolo-macieju/> (dostęp: 7 II 2023).
- MONCOPL: [on-line:] <http://monco.frazeo.pl> (dostęp: 6 III 2023).
- Narodowy Korpus Języka Polskiego, praca zbiorowa, red. A. Przepiórkowski, M. Bańko, R.L. Górski, B. Lewandowska-Tomaszczyk, Warszawa 2012.
- NKJP: Narodowy Korpus Języka Polskiego, [on-line:] nkjp.pl (dostęp: 6 III 2023).
- NKPP: J. Krzyżanowski (red.), *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, t. I–IV, Warszawa 1969–1978.
- NOWAKOWSKA A., 2010, *Frazeologia a onomastyka, czyli frazeologia nazwoznawcza i onomastyka frazeologiczna*, [w:] R. Łobodzińska (red.), *Nazwy własne a społeczeństwo*, t. 1, Łask, s. 97–106.
- ONET: *Bose Antki, śledzie i cencioki*, Onet.pl, 8 kwietnia 2014, [on-line:] <https://facet.onet.pl/styl/bose-antki-sledzie-i-cencioki/8n1xyo6> (dostęp: 12 III 2023).
- PAJĄKOWSKA-KENSIK M., TOBOLSKI K. (red.), 2017, *Kociewie. Kraina nad Wisłą*, Gruczo.
- PAJDIŃSKA A., 1988, *Frazeologia a zmiany kulturowe*, „Poradnik Językowy” nr 7, s. 480–487.
- PĘZIK P., 2020, *Budowa i zastosowania korpusu monitorującego MoncoPL*, „Forum Lingwistyczne” 7, s. 133–150, <https://doi.org/10.31261/FL.2020.07.11>.
- PIOTROWSKI T., 2018, *Krzyżacy, Bażanty i Śledzie vs. Bose Antki, Łańcuchy, Kopinioki... Gr-nica zaborów wciąż dzieli*, „Wyborcza.pl” 19 czerwca 2018, [on-line:] <https://wyborcza.pl>

- pl/7,87648,23564679,krzyczacy-bazanty-i-sledzie-vs-bose-antki-lancuchy-kopinioki.html (dostęp: 20 III 2023).
- PJ 1: K. Kłosińska, *W koło Macieju*, Poradnia Językowa PWN, 31 stycznia 2017, [on-line:] <https://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/W-kolo-Macieju;17474.html> (dostęp: 11 I 2023).
- PJ 2: M. Bańko, *Wojtek*, Poradnia Językowa PWN, 2 czerwca 2011, [on-line:] <https://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/Wojtek;12204.html> (dostęp: 3 XI 2022).
- PSFJP: S. Bąba, J. Liberek, *Popularny słownik frazeologiczny języka polskiego* (CD), Warszawa 2010.
- RAK M., 2007, *Językowo-kulturowy obraz zwierząt utrwalony w animalistycznej frazeologii gwar Gór Świętokrzyskich i Podtatrza (na tle porównawczym)*, Kraków.
- RUDNICKA E., 2021, *Mitologiczne nazwy własne jako źródło dawnych i nowych jednostek eponimicznych*, [w:] M. Rutkowski, A. Hącia (red.), *Nazwy własne w języku i społeczeństwie*, Olsztyn, s. 243–257.
- RUTKOWSKI M., 2012, *Słownik metafor i konotacji nazw własnych*, Olsztyn.
- SEBR: A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1970.
- SF: S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I–II, Warszawa 1967–1968.
- SGP: *Słownik gwar polskich*, red. M. Karaś (Źródła, t. 1), J. Reichan (t. 2–9, z. 2), S. Urbańczyk (t. 2–5), J. Okoniowa (t. 6–9, z. 2), B. Grabka (t. 7–9, z. 2), R. Kucharzyk (t. 9, z. 2; t. 10, z. 2), t. 1–3: Wrocław – Warszawa – Kraków 1977–1991, t. 4–10: Kraków 1992–2019.
- SJP.PL: *Słownik języka polskiego*, [on-line:] sjp.pl/bolek (dostęp: 12 II 2023).
- SJPD: W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, [on-line:] <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/> (dostęp: 12 II 2023).
- SJPSz: M. Szymczak (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–III, Warszawa 1978–1981.
- SKARŁ: J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. I–VI, (t. IV–VI do druku przygot. J. Łoś), Kraków 1900–1911.
- Słownik gwary borowiackiej*, [on-line:] <https://borytucholskie.net/slownik/antki> (dostęp: 12 II 2023).
- STANIEWSKA A., 2016, *Bose Antki*, [w:] N. Bloch (red.), *Wszyscy jesteśmy migrantami. (Od) zyskiwanie pamięci migracyjnej*, Poznań, s. 189–197, [on-line:] https://ckzamek.pl/media/files/Wszyscy_jestesmy_migrantami_EXZ4kcL.pdf (dostęp: 19 III 2023).
- SZERSZUNOWICZ J., 2009, *Konotacje nazw własnych i ich frazeotwórczy potencjał w ujęciu konfrontatywnym*, „Prace Językoznawcze” 11, s. 191–208.
- SZULOWSKA W., 2021, *Kulturowe aspekty nazw własnych*, „Prace Językoznawcze” 22, nr 2, s. 43–54, <https://doi.org/10.31648/pj.6599>.
- WIECZORKIEWICZ B., 1966, *Słownik gwary warszawskiej XIX w.*, Warszawa.
- Wielki słownik języka polskiego PAN. Geneza, koncepcja, zasady opracowania*, praca zbiorowa, red. P. Żmigrodzki, M. Bańko, B. Batko-Tokarz, J. Bobrowski, A. Czelakowska, M. Grochowski, R. Przybylska, J. Waniakowa, K. Węgrzynek, Kraków 2018.
- WSJP PAN: P. Żmigrodzki (red.), *Wielki słownik języka polskiego PAN*, [on-line:] <https://www.wsjp.pl/> (dostęp: 2 I – 2 III 2023).

From a Proper Noun or from a Common Noun? On Some Problems in the Motivation of Phraseological Units with Proper Names

Abstract

The paper addresses the issue of the motivation of some phraseologisms which include components homonymous with proper names (e.g., *dookoła wojtek*, lit. 'Wojtek in circles'; *w koło macieju*, lit. 'Maciej in circles', both these idioms meaning 'to keep talking or doing the same thing all the time'; *bosy antek*, lit. 'barefoot Antek', referring to a person from central Poland, historically under Russian occupation; *cienki boleć*, lit. 'thin Bolek' meaning a person who is weak and incompetent). The aim of the study is to indicate some difficulties in an analysis of the origin of such units, which illustrates more general problems in the description of their motivation. In the discussed expressions, the original source of their nominal components remains unclear, which distinguishes them from such units as *Achilles heel*, *the shirt of Nessus*. The problems identified in the analysis relate to the phenomenon of apelativisation of proper nouns, which is part of the broader issue of the relationship between phraseologism and proper nouns.